

ուրիշ բանի չծառայեցուց, բայց եթէ ըստ կարի չարժեւ և յորդորել զբնակիչս երկրին՝ ի սէր անկախութեան և յառաջադիմութեան:

ՆԱԲՈՒԷՈՆ Գ.¹

Յիրաւի անսովոր ինչ էին, յետ մահու կայսեր Նաբոլէոնի Գի, այն իրարու հակառակ դատաստաններն այնպիսի մարդու մը վրայ՝ որ քսան տարւոյ չափ կալաւ ի ձեռին մեծ ազգի մը բախտը. և նոյն ժամանակին չըջանին կէսերուն, տիրեց և Եւրոպիոյ քաղաքագիտութեան վրայ: Գովութիւնն ու պարսաւանքն, զարմանքն ու երախտագէտ սէրն, ատելութիւնն ու արհամարհանքն, չգտան բառագրոց մէջ բաւական բացատրութիւն: Ոմանք տկար քաղաքագէտ կոչեցին զինքը և այլք ճարտար արուեստի կառավարութեան, կէսք բախտախնդիր և աւազակ, և այլք բարերար Եւրոպիոյ անուանեցին: Այս իրարու բոլորովին հակառակ վերագիրներն կրկնուելով կրիւք ի ժողովրդոց և ի սոսկական մարդկանէ, իրարու բախէին և զիրար եղծանէին: Իսկ ինքն Նաբոլէոն Գ. կը մեռնէր անձայն լռութեամբ որպէս և կեցեալ էր, անիմանալի գաղտնեաց մէջ թողնուլ հասարակաց կարծիքն և իր ժամանակակիցներն: Սակայն այս ինչ միշտ ստոյգ է, որ այնպիսի կենաց ընթացք վարող և այնքան կիւքեր գրգռող մարդն չի կըրնար ոչ աննշան և ոչ սովորական մարդ լլալ: Չեմք կրնար կարգել զնա բար-

ւոյ կամ չարի, մեծի կամ փոքու պարզ դասակարգութեան մէջ. կը տեսնեմք վրան յաջորդաբար կամ ի միասին զանազան յատկութիւններ. միշտ տարբեր քան ինչ որ վրան գաղափար տուած է, միշտ գործօն հանդերձ իրեն առերևոյթ անգործութեամբն, միով բանիւ միշտ անփոփոխ՝ նոյն իսկ ի ժամանակս մեծամեծ փոփոխութեանց...

Եւ զի պիտի քննեմք զՆաբոլէոն Գ. առաջի պատմութեան, գիտողութեամբ մը սկսիմք զայն, որ կարևոր թուի մեզ իբրև անջատման կէտ այս քննութեան: Նաբոլէոն գաղղիացի չէր որպէս և իր հօրեղբայրը, և թերևս նուազ քան զինքը ըստ բարոյական նշանակութեան բառին: Հօրեղբայրն, ամբողջապէս իտալացի, և մինչև իր քսանամեայ հասակը անողորբելի ատելութեամբ վառեալ ընդդէմ Գաղղիացւոց նուաճողաց իր հայրենի կղզւոյն, գաղղիացի գրեցաւ երբ տեսաւ որ գաղղիական յեղափոխութիւնն իր փառասիրութեան առջին փառաց ընդարձակ դաշտ կը բանար. բայց զայս այն նպատակաւ ըրաւ՝ որպէս զի զԳաղղիան իբրև գործի առնու իր վախճանին հասնելու: Եղբորորդին Նաբոլէոն Գ. որ Բարիզ ծնած էր, գոնէ մօր կողմանէ երակացը մէջ Գաղղիացւոյ արիւն ունէր. բայց բախտը այնպէս ճակատագրեր էր որ իր վեցամեայ հասակէն մինչև քառասնամեայ հասակը, այսինքն կենաց այն ժամանակը յորում մարդկային բնութիւնը կերպաւորի և հաստատի, ապրի ամենայն երկիր բաց ի Գաղղիոյ. Գաղղիոյ ուրիշ բանին տեղեկութիւն չունէր բայց եթէ բանտի մ'որմոցը, ուր եղաւ իր կրկին եղեռանցը համար: Ուսման մեծագոյն մասը Աւերս պուրկի գերմանական վարժարանին մէջ կատարեց, և զինուորական հրահանգը ի Զուիցերի. աշակերտեցաւ յիտալիա հասարակատեական ուսմկավարութեան դպրոցին, և ուսաւ քաղաքագիտութեան ուսումը ի մէջ Անգղիացւոց և Ամերիկացւոց. միով բանիւ բոլոր իր գիտութիւնը և մտաւորական ոյժը պարտական է հինգ զանազան քաղաքակր-

1. Պ. Հենրիկոս Սիպըլ գերմանացի մեծանուն պատմաբանն՝ հրատարակեց այս վերջերս Նաբոլէոն Գին վարքը, ոտն առ ոտն առաջնորդելով ընթերցողին մինչև վերջին աղետալի պատերազմը: Անաչառ գատելով Պ. Սիպըլի այս գրուածքը, կ'ըսեմք որ մեծ յարգ ունի առաջի պատմութեան, զոր և մենք թարգմանելով կը հրատարակեմք, առանց յանձն առնելու պատասխանատու լլալ, եթէ ընթերցողք նշմարեն ուրեք ուրեք չափազանց խորհրդածութիւններ ի գովեստ կամ ի պարսաւ Նաբոլէոնի Գի. կայսեր Գաղղիոյ:

թութեանց, 'ի բաց թողլով զաղղիականն: Անտարակոյս՝ սկսելով այն օրէն յորում խոհական կարողութիւնը բացուեցաւ, յօգեցաւ Գաղղիոյ հետ բոլոր հոգւոյն զօրութեամբը. բայց այս յօգաւորութիւնը ամենեւին՝ հաղորդ չէր հայրենի երկրին սիրոյն հետ, որ այնքան բնական է մարդկայինս հոգւոյ. այս յօգաւորութիւնը պարզաբար անկէ յառաջ կուգար որ Ա. Նաբոլէոնի գահը, որուն եղբորորդին կը փափաքէր ճակատագրական վստահութեամբ և ապահովութեամբ, կանգնեալ էր 'ի վերայ գաղղիական երկրի, և չէր մարթ տեղափոխել այլուր: Ինքն իսկ զԳաղղիան իր հօրեղբօրը նման ոչ թէ իբրև նպատակ այլ իբրև միջոց ծառայեցուց, վասն զի հօրեղբօրը պէս իր քաղաքագիտական խորհուրդներն մղեց անդր քան զսահման և զօգուտ Գաղղիոյ, որով առ ժամանակ մի զբօսեցուց զԳաղղիացիս սիրով փառաց, և ապա տարաւ ու գահավիժեց ահաւոր անդունդի մէջ:

Ա. Նաբոլէոնի ժառանգութիւնը ունէր հետը և այս ճակատագիրը: Հորդենսիա թագուհին, իր մայրը, կին յաջողակ, մտացի ու փառասէր, և մեծանուն կայսեր յիշատակաւ գոռոզացեալ, շնչեց տղուն սրտին մէջ 'ի մատաղ տիոց նոյն գոռոզութեան հոգին, և սնոյց դեռահասակ հոգին այն մտածութիւններով՝ թէ ինքն և իր եղբայրն սահմանեալ են 'ի ճակատագրաց կենդանացնել Պոնաբարդի ազգասոհմին փառքը: Կարողոս-Լուդովիկոս Հորդենսեայ որդւոց կրտսերագոյնը, այնպէս կ'երևցնէր յայնժամ թէ 'ի բնութենէ ամենեւին կարգեալ չէ բախտախնդիր կենաց: Քաղցրաբարոյ և սիրուն տղայ մ'էր. առանց մանկական հասակի սնտի աշխուժութեանց, հետազօտ և ուսումնասէր, բարեսէր և ողորմած, խոհուն և յամրաշարժ իր ամեն գործոցը մէջ. թէպէտ և այս արտաքին հանդարտաբարոյութեան ներքեւ կը ցուցնէր երբեմն դիւրացասումն բարք և անտեղիտալի յամառութիւն. « Իմ քաղցր յա-

մառս » կ'ըսէր մայրը, խօսելով տղուն վրայ:

Կարողոս-Լուդովիկոս ունէր յայնժամ իբրև խաղի ընկեր կաթընկեր քոյր մը, որ ապա գերազանց տիկին մ'եղաւ յամենայնի, որ և կայսրութեան ատեն միացեալ մնաց Նաբոլէոնի հետ. ուստի և սա քան զամենայն ոք լաւ ճանչցաւ զնա սերտ և երբեմն ազդու բարեկամութեան կապով: Ոմանք հարցունելով այս տիկնոջ ընկերական ակումբի մէջ, թէ զգայուն է կայսրը. « Յայտնի է թէ զգայուն է, պատասխանեց տիկինը. ազնիւ և բարեսէր բնաւորութիւն մ'ունի. կը տեսնայ ուրախութիւնը միշտ իր չորս կողմը պար առած, և մարդկանց վրայ նոյն հոգն ու խնամքն ունի, ինչ որ պարտիզպանն իր ծաղկանց վրայ: Բայց սրտին մէջ այնպիսի թել մը կայ որուն պէտք չէ դպչիլ, կ'ուզեմ ըսել չի դպչիլ այն բաներու՝ որ թագաւորական ընտանեաց իրաւանց և մեծութեան հետ կապ ունին: Եթէ հակառակ բան մը զուրցուի այս կէտիս վերաբերեալ, մէկէն կը բորբոքի, կատաղութեանը չափ չկայ, վազր կը դառնայ »: Տիկինը այս նկարագրութիւնը ընելէն ետքը, իրենց մանկութեան ժամանակէն ուրիշ պատմութիւն մ'ալ առած բերաւ. իշխանը գրեթէ տասուերկու տարուան էր, ըսաւ տիկինը, և երբ կը խօսէինք մէկտեղ պարտիզին մէջ Արենենպէրկի դղեկին պատուհանին տակ, ծաղր ըրի դիտմամբ՝ իր կայսերական երազները. և ահա տեսնաս կայծակ մ'է փայլեցաւ մէկէն իշխանին աչքերուն մէջ. բայց զսպեց ինք զինքն, և շարունակեց խօսակցութիւնն շնորհքով, և խօսելով տարաւ զիս մինչև դղեկին փակարանը, այն տեղը ուր ապահով էր թէ ոչ ոք կը տեսնայ. հոն յարձակեցաւ վրաս, և երկու ձեռքով բռնելով բազկէս. « Ետ առ ըսածդ, գոչեց կատաղութեամբ, ետ առ, ապա թէ ոչ կը ջախջախեմ բազուկդ: » Եւ այնպիսի ուժով սղմեց, կ'ըսէ տիկինը, որ ութ օր մեծ նեղութեամբ կը շարժէի բազուկս:

Այս գործով արդէն 'ի մանկութենէ ճանչցուցեր էր ինք զինքը: Փառասէր մայր մը տպաւորեր էր աղուն հոգւոյն մէջ այնպիսի դիւական փառասիրութիւն՝ որ աճելով օր քան զօր լեցուց բոլոր իր էութիւնն և տիրեց ամեն զգայարանացը վրայ: Առաջի առնէր նմա ժառանգական իրաւունք՝ 'ի պաշտպանել, նուիրական պարտք՝ 'ի լռնուլ, և կը դնէր վրան ծանր բեռն մի զոր անբաւական էր 'ի տանել, բեռն՝ որ իր բնութեան հետ ամենեւին չէր միաբաներ և բարոյական բնութիւնը կարի իմն կը զայրացունէր:

1830 ամին խռովութիւնը պատճառ եղաւ առաջին անգամ կոչելու զպատանին Պոնաբարդ մասնակցիլ հասարակաց կենաց: Այս ձայնը երբոր լսուեցաւ, Հորդենսիա պատրաստեցաւ մէկէն երթալ 'ի Բարիզ, բայց կանկ առաւ՝ լսելով Լուդովիկոս — Փիլիպպոսի պատրաստական գահընկալութիւնը: Այս ատեն Բարիզի ռամկապետականքն որք համամիտք էին ամեն կողման ռամկապետականաց հետ, տեսնելով որ Նաբոլի, Դուքանա ու Բիէմոնդ 'ի հանդարտութեան են, խռովութեան նշան տուին Եկեղեցւոյ վիճակին, Մոտենայի և Բարմայի խռովարկու ժողովրդոց: Եւ զի խռովարարքն կը բաղկանային 'ի քարպոնարաց և 'ի միոյ մասնէ լուսաւորեալ քաղաքացեաց, ուստի բոլոր իրենց ջանքն թափեցին ընդդէմ Եկեղեցւոյ, և հրատարակեցին զանկումն ժամանակաւոր իշխանութեան Ս. Քահանայապետին. բայց պակասէր 'ի նոսա միութիւն և առաջնորդութիւն: Հորդենսեայ երկու որդիքն որք յայնժամ իտալիոյ մէջ էին, ընդդէմ խորհրդոց իրենց հօրը որ ամենեւին հաղորդ չէր իր ընտանեաց փառասիրական երազոցը, միացան Պոլոնիայէն Հռովմ արշաւող զինուորական գնդին հետ: Երկոքին Պոնաբարդեանք կը ստիպէին զգորապետն Սէրքոնեանի որ 'ի տարակուսի էր, յառաջել աներկիւղ. բայց երբ Ռիէզի հասան, հանդիպեցան Գաբրիէլ Ֆէրրէշդի եպիսկոպոսին: Ասիկա

համոզեց բանակին մէկ մասը 'ի բաց հանել երկու իշխանազունները, և ապա ստիպեց զգորապետն ետ քաշուիլ: Այս կերպով երկու իշխանազունները կորուսին գործելոյ առիթն, և Պոլոնիայի ռամկապետական կառավարութիւնն վախճալով որ չըլլայ թէ ասոնց միջամտութիւնը օտարացնէ իրմէ զարքայն Գաղղիոյ զԼուդովիկոս Փիլիպպոս, պահակապան զօրաց մէջ դրաւ զիրենք: Հոն վարդախօսէ մեռաւ անդրանիկը, իսկ կրտսերը որ անուն ժառանգեց Լուդովիկոս — Նաբոլէոն, փախաւ 'ի հասանել Աւստրիացւոյ, և յետ բազում արկածից հասաւ 'ի Գաղղիա, ուսկից դարձաւ 'ի Զուիցերի: Այս բաներէս ետքը կարելի չէ որ իշխանը կարացած ըլլայ մածծինեանց հետ վերաբերութիւն հաստատել հանդերձելոյն համար, և ուրիշ կողմանէ այս վերաբերութիւնն կարևոր ալ չէ մեկնելու համար իր ապագայ միջամտութիւնն 'ի գործս իտալիոյ:

Արենեանպէրկ մտնելով, տուաւ ինք զինքն բոլորովին գնդաձգութեան արհեստին և գիտութեանց: Իր քաղցր և բարեբարոյ բարուքը շահեցաւ զամենքը. բայց ոչ մի ինչ կրնար գուշակել տալ թէ ինքը մեծամեծ իրաց սահմանեալ է: Լուռ և քաշուած որպէս 'ի մանկութեան, անկարծելի հանդարտամտութիւն կը ցուցնէր վրան. և իր եռանդուն փառասիրութիւնն 'ի վեր բռնելու համար չունէր ինչն իւթական դիւցազնոյ ոյժ, և ոչ պատրաստ որոշումն քաղաքագէտ մարդոյ: Կը կարդար, կը սորվէր, կը գրէր, առաջարկութիւն առաջարկութեան վրայ կը ձևացնէր, կը ջանար իր խորհուրդներն 'ի դրութիւն փոխել, բայց պակասէր նմա միջոց առ 'ի արդիւնաւորել զանոնք: Հակասութիւն մը կ'երևէր միշտ իր բնութեան և այն առաքելութեան մէջ՝ զոր կոյր հաւատքով մը յանձն առեր էր: Ոչ մի ինչ կը յիշեցնէր այլ ևս բուռն կայսր — զօրականն, բայց եթէ այս կրթեալ պատանին. թէպէտ կրթեալ, այլ միշտ առանձնացեալ ինք իրեն, միշտ ընկըղ-

մեալ մտածութեանց մէջ, միշտ վարա-
նամիտ 'ի գործս իւր:

Յամին 1836 յարեցաւ Ֆիալին եւ-
թասպային, որ ապա կոմս Բէրսինեի,
և ասոր խորհրդովը ըրաւ Սդրազպուրկի
յարձակման փորձը: Մեծ քաջասրտու-
թեամբ յանդգնեցաւ մէկ քանի ընկեր-
ներով յառաջել մինչև զօրատունը բը-
նակեալ 'ի զօրաց. բայց անգամ մը զօ-
րաց առջին պակսելով իր մարդիկը հե-
տը ձգելու կարևոր ոյժը, քաջասիրտ
գնդապետի մը հրամանաւ գերի ըն-
կաւ: Յայնժամ Ամերիկա աքսորեցաւ,
և ետքը նորէն Զուիցերի կանչուելով
մօրը մահուանը համար, ապա անցաւ
յԱնգղիա: Հոն շատ անժանօթ կեանք
մ'անցուց, հազիւ երբեք երևնալով
լոնտօայի ազնուականաց ընկերու-
թեան մէջ, այլ շատ անգամ խառնեալ
քաղաքական փախստականաց և ուրիշ
բախտախնդիր արանց ամբօխին մէջ,
որոնք որ և է առթիւ կը խմբէին չորս
կողմը: Սդրազպուրկի յարձակման ճա-
խող ելքը չվհատեցուց զինքը: Գիշեր
և ցորեկ նորանոր յարձակման փորձ
կ'երազէր, և առ 'ի պատրաստել զայն,
յամին 1839 քաղաքագիտական յայտ-
արարութիւն մը հրատարակեց Գա-
ղափաքը Նսփոյեռնեանք անուամբ:
Վախճանն է մեկնել Ս. Հելինէի աք-
սորելոյն քաղաքագիտութիւնը, որուն
ամեն պատերազմներն ու տիրապետու-
թիւններն ուրիշ նպատակ չունէին,
բայց եթէ ռամկապետական հաւա-
սարութիւն և նոր դաշնակցութիւն
հաստատել Եւրոպիոյ ժողովրդոց մէջ:
Բայց եղբորորդին բարձրացունելով գո-
վութեամբ իր հօրեղբօրը սկզբունքնե-
րը, ամենևին չի ցուցներ ինք զինքն իբրև
Ժառայական հետևող մ'անոր: Այս
զիրքն որ պայծառ, ճիշտ և ազդու ոճ
ունի, լի է այժմեան ժամանակիս վե-
րաբերեալ յատուկ խորհրդածութիւն-
ներով: Ամեն բանէ աւելի զարմացնող
բանն պարզութիւնն է. վասն զի առա-
ջի առնէ իր դրութիւնն Գաղղիոյ և բո-
լոր Եւրոպիոյ՝ նոր յարձակում փոր-
ձելու ատեն: Եւ ոչ թէ ընդհանուր կեր-

պով, ինչպէս ըրաւ Շամպոր կոմսը,
այլ մանրամասն հանգամանքներով բո-
լոր իր քաղաքագիտական սկզբունք-
ներն առաջի առնէ թէ զժառուկն և թէ
զյայտնին: Ինչ որ գրեւ էր նոյն գըր-
քին մէջ, աւելի ետքը 'ի գործ դրաւ.
և եթէ Գաղղիացիք զարմացան և տըր-
տընջեցին իր ընթացից վրայ, սակայն
չէին կրնար պախարակել իբր թէ խա-
բած ըլլայ զիրենք այս մասիս:

Կը սկսի նախ ծանուցանել թէ ինչ
որ ապագային մէջ օգտակար և աղէկ
բան պիտի ըլլայ Եւրոպիոյ մէջ, ա-
մենքն ալ Ա. Նաբոլէոն արդիւնքն է:
Քննելով և տրդարացնելով անոր սկզբ-
բունքները՝ կը ջանայ ոչ այնչափ ան-
ցեալը մեկնել, որչափ հետևելու ճա-
նապարհ մը գտնալ ապագային մէջ:
Բացարձակ կայսրութիւնն լիուլի ար-
դարացեալ կը գտնայ այն բանով որ
Գաղղիա ռամկավարական ըլլալով՝ հեր-
ձեալ է 'ի զօրաւոր կողմնակցութիւնս.
և չունի ոչ քաղաքական բարոյակա-
նութիւն և ոչ յարգանք առ իշխանու-
թիւնն: Ասկէց կրկին հետևութիւն յա-
ռաջ կը բերէ. նախ որ կառավարու-
թիւնն պէտք է բոլորովին ռամկավարա-
կան ըլլայ և անսահման իշխանութիւն
ունենայ: Ռաւկաւարական, հրատա-
րակելով հաւասարութիւն առաջի օ-
րինաց, բանալով առաջի հանճարոյ
մուտք առ ամենայն պաշտօնս, նուիրա-
կան ընելով աշխատութեան և փոխա-
նակութեան ազատութիւնն, չճանչնա-
լով առանձնաշնորհութիւն ծննդեան,
ներքոյ արկանելով քաղաքական ընտ-
րութիւնները հասարակաց քուէարկու-
թեան: Իշխանական, կենդրոնացնե-
լով բոլոր քաղաքական ոյժն կայսեր
ձեռքը՝ միակ ներկայացուցիչ ամբողջու-
թեան ազգին, խորհրդասենեկաց ի-
րաւունքներն արդար սահմանի տակ
ձգելով, և խափանելով կողմնակցու-
թեանց ու տպագրութեանց տրտունջ-
ները: Կայսրը կը խոստանայ Եկեղեցւոյ
պատիւ և պաշտպանութիւն, առանց
թոյլ տալու որ ազդեցութիւն ունենայ
Տէրութեան գործոց վրայ: Բարձրագոյն

նպատակն է քաղաքական ազատութիւն, որ դեռ չատհեռու է, առ որ պիտի առաջնորդէ կայսերական կառավարութիւնն զթողութեան դադարական, ոտն առ ոտն փոխելով զնա: Քաղաքական ազատութիւնն պիտի ըլլայ պսակ շինուածոյն, ինչպէս Նաբոլէոն Գ. պիտի զրուցէր ապա, իսկ առ այժմ կը ջանայ շինուածոյն հիմը դնել հեղինակութեամբ և միաբանութեամբ:

Իշխանը արտաքին քաղաքագիտութեան վրայ այնչափ շատ չի ճոխանար. սակայն անոր մէջ ալ հեղինակին վախճանը որոշ կը տեսնուի: Թէ և ներքին խնդրոց նկատմամբ ընդունած է իր հորեղբորը դրութիւնը առանց բացառութեան, սակայն հոս մէկ քանի բացառութիւններ կ'ընէ: Կը ցաւի որ հորեղբայրը Նաբոլէոն Ա. իր եռանդուն բնաւորութեամբ և գահավէժ բերմամբ ըր պատրաստեց վերջնական հարուածը, և թէ չափէն աւելի միջամուխ եղաւ ի գործս Գերմանիոյ, և ձգեցաւ յակամայս ի պատերազմ ընդդէմ Բրուսիոյ, որ էր բնական դաշնակից իւր: Պէտք է միշտ, կ'ըսէ եղբորորդին Նաբոլէոն Գ. չկարգել զպատահարս ընդդրութեամբ, այլ զդրութիւնս ըստ պատահարաց եղանակաւորել: Ուստի կ'առաջադրէ նուազ եռանդեամբ յառաջել քան զՆաբոլէոն Ա. չի ձգել իւր իղձերն կարի հեռագոյնս, և չի մատնել զանձն այնքան ի ձեռս կրից մինչև կորուսանել յաչաց այլոց զգացումները: Բայց պնդելով չափաւոր միջոցաց գործածութեան և խելքով սահմանեալ նըպատակ մը դնելու կարևորութեան վրայ, որպէս հրամայեն նմա իր միտումներն և ներկայ վիճակն, բովանդակութեան մէջ գործը բոլորովին պոնաբարդեան աչքով կը տեսնայ: Կ'ըսէ թէ այնքան պատուաւոր չէ Լուդովիկոս-Փիլիպպոսի խաղաղական քաղաքագիտութիւնը, և կը ցուցնէ թէ Գաղղիա հրաւիրեալ է ամբողջացնել Եւրոպիոյ կերպարանափոխութիւնը, յօգուտ ամենեցուն, և վասն յառաջադիմութեան քաղաքակրթութեան և զօ-

րութեան քաղաքակրթիչ հանճարոյ: Ոչ թէ գաղղիական շահուց հոգն ու հաճութիւնն է իր գլխաւոր նպատակը, այլ հօրեղբորը նման ինք զինքն աշխարհաքաղաքացի կը համարի, և կը կարծէ թէ կոչեցեալ է ըստ այնմ գործելու:

Այս յայտարարութենէն ետքը, փորձեց յամին 1840 Պուլոնեի յարձակումը, որ ինչպէս յայտնի է, Սղրազպուրկի յարձակումէն աւելի ձախող գնաց, և վեց տարուան բանտարգելութեան դատապարտեցաւ Համբերդին մէջ: Լուդովիկոս Նաբոլէոն պարզապէս ծաղրելի մարդ համարուած էր մինչև ցայն վայր, բայց այնպէս եղաւ որ շուտով իր դժբախտութիւնը սկսաւ օրհնել: Իր այս բանտարգելութիւնն բոլոր Գաղղիոյ խռովարարաց աչքն իր վրայ դարձուց. ռամկապետականք վերաբերութիւն հաստատեցին հետը, և անունը սկսաւ գրաւել բազմաց մտադրութիւնը: 1846ին յաջողեցաւ փախչիլ բանտէն և Անգղիա գնաց, ու փետրուարի խռովութենէն ետքը մէկէն զամենայն ինչ ի գործ դրաւ նորահաստատ հանրապետութեան մէջ մասն ունենալու համար: Յայտնի է թէ տակաւին նոյն ատեն ինչպիսի առաւելութիւն ունէր Ա. Նաբոլէոնի անունը. իսկզբան հինգ նահանգք զիշխանը ընտրեցին. և յամին 1848 դեկտեմբեր 10 հինգ միլիոնէ աւելի քուէով նախագահ անուանեցաւ հանրապետութեան, մինչդեռ նոյն ատենուան հանրապետութեան իշխանապետն զօրապետն Քալէնեաք միայն մէկ ու կէս միլիոն քուէ ընդունեցաւ: Ճշմարիտն ըսելով, այն հինգ միլիոն քուէն ոչ թէ սոսկ պոնաբարդեան կայսրութեան կողմնակցաց քուէն էր, այլ մեծաւ մասամբ ընկերվարական կողմնակցութիւնք, օրինաւորականք ու օւլէանեանք ի նպաստ Նաբոլէոնի քուէարկու եղան, վասն ատելութեան որ ունէին ընդդէմ Քալէնեաք զօրապետին: Բայց այս կարգէ դուրս առաւելութեան գլխաւոր պատճառաց մէկն ալ էր կղերական կողմնակցութիւնը,

ի զարմացումն բոլոր աշխարհի: Նոյն ատենները սեպտեմբեր ամսոյն մէջ Ս. Քահանայապետը նեղուելով սաստիկ ի հանրապետական կողմնակցութենէ, փութացուց զգորապետն Քավէնեաք գունդ մի գաղղիացի զօրաց զրկելու ի պաշտպանութիւն Հռովմայ: Բայց զօրապետը բռնադատուեցաւ մերժելու Ս. Քահանայապետին խնդիրքը, ըսելով թէ գաղղիական սահմանադրութիւնը իբրեւ օրէնք կը հաստատէ՝ որ հանրապետական կառավարութիւնը միջամուխ պիտի չըլլայ անկախ ժողովրդեան մը գործոց մէջ. և փոխանակ զօրաց՝ պատուաւոր ապաստանարան խոստացաւ Ս. Քահանայապետին ի Գաղղիա: Պիոս Թ. շնորհակալ եղաւ իրեն հոկտեմբեր ամսոյն մէջ ջերմ բացատրութիւններով. և կ'ըսէր թէ միայն անկէց կը վախէ որ Լուդովիկոս-Նաբոլէոն թշնամին եկեղեցւոյ, նախագահական ընտրութեանց մէջ մտնելով և ընտրուելով, իրեն ընտրութեամբը փոխանակ օգտակար ըլլալու փրասակար ըլլայ իրեն Գաղղիա: Ուստի կայեղա գնաց նոյեմբեր ամսոյն մէջ: Այս այսպէս ըլլալով, ինչպէս եղաւ որ չորս շաբաթ ետքը Նաբոլէոն թշնամին եկեղեցւոյ, վատրկեցաւ բոլոր կղերականաց քուէն: Ահա գործերն կը պատասխանեն. իր ընտրութենէն երեք ամիս ետքը, սահմանադրութեան հսկառակ ինքն ըրաւ այն բանն զոր Քավէնեաք մերժեր էր: Նաբոլէոն կուսակից 1831 ամին, Ս. Քահանայապետին ժամանակաւոր իշխանութեան հին հսկառակորդն, գունդ մի զօրաց զրկեց. Հռովմ հանրապետութիւնը տապալելու և պապական իշխանութիւնը վերահաստատելու համար: Գաղղիացիք առաւելագոյն մասամբ գովեցին այս գործը, ոմանք վասն սիրոյ եկեղեցւոյ, և այլք վասն զի գունդ մի զօրաց Գաղղիացւոց ի Հռովմ կը զօրացնէր գաղղիական ազդեցութիւնը բոլոր թերակղզւոյն վրայ: Շատ փոյթ չէր ըներ Լուդովիկոս Նաբալէոն լուծելու սահմանադրութիւնը կամ ընդդէմ գործելու իր սկզբանցը. վասն զի կարևոր

էր այս ընթացքը՝ Պոնաբարդեանի ի գլուխ անցնելու գաղղիական ժողովրդեան: Բայց աւելի ետքը պիտի իմանար թէ ինչպէս Հռովմայ արշաւանքն մահաբեր պիտի ըլլար իրեն. արդէն նոյն ատեն մէկ քանի դժուարութիւնք ծագեցան գործոյն մէջ: Ինքը յայտնապէս խոստացած էր սահմանադրական վերանորոգութիւն մը ի Հռովմ. բայց անկարելի եղաւ ընդունել Ս. Քահանայապետէն ամենապզտի շնորհումն անգամ: Պիոս Թ. լաւ գիտէր թէ կղերականաց ձեռնտուութիւնը միշտ կարևոր է Նաբոլէոնի, և թէ յերկիւղէն չցնցելու համար այս կողմնակցութիւնը, չի կրնար այնքան դիւրութեամբ յետս կոչել Հռովմայ բանակը: Ուստի ընդունեցաւ Ս. Քահանայապետը Նաբոլէոնի պաշտպանութիւնը՝ իբրեւ կարևոր և բնական բան, առանց շնորհեցելու իրեն և ոչ ամենափոքրիկ արտօնութիւն միջամուխ ըլլալու ի գործս Հռովմայ:

Նաբոլէոն նոյն իսկ Գաղղիոյ մէջ յաջողութիւն գտաւ: Ամենայն ոք գիտէ թէ որպիսի ճարտարութեամբ անուանարկ ըրաւ Ազգային խորհրդարանը, բաժնեց մասերը, հաշտեցուց հետը ռամկապետականները ընդհանուր քուէարկութեան առաջարկութեամբ, և կարծեցուց ինք զինքն անվրդով քաղաքացեաց իբրեւ միակ պատուար ընդդէմ նոր հասարակապետական խռովութեան: Վերջապէս յամին 1851 իր դիրքն բաւական զօրաւոր համարեցաւ տապալելու հանրապետական սահմանադրութիւնը, առանց միտ դնելու այն երդման զոր տուաւ ի պահպանութիւն սահմանադրութեան: Եղբօրը մահուանէն ետքը զգաց թէ Գաղղիոյ կայսրութեան իրաւունքը իրեն է. բայց թէ իր ժառանգութիւնը զրաւող յափըշտակիչները ուզենային զայն իրենց պահել՝ երդումներ դնելով վրան, ասիկա աւելի առիթ մ'էր մաքրելու անարժան յանցաւորները երկրիս երեսէն:

Նաբոլէոն Բարիզի մէջ գործել սկսելէն առաջ, կը փափագէր իր ապագայ

վիճակը ապահովել արտաքին յենարանի մը միջոցաւ։ Պետական հարուածէն քանի մը շարաթ առաջ, իր սրտակիցներէն մին զկոմսն Բէրսինսի Պեռլին զրկեց, որպէս զի առաջարկէ Գաղղիա-բրուսական դաշնակցութիւն մը։ Բէրսինսի պաշտօնապէս և մարդասիրաբար մանրամասն տեղեկութիւն տուաւ իր տէրութեան դրից վրայ. յերկարագոյնս խօսեցաւ մանաւանդ Ռատովիչ զօրապետին հետ, վասն զի ասոր քան թէ պաշտօնէից ձեռքով կը յուսար համոզել զարքայն փրկելիկոս Գուլիէլմոս Գ։ Եթէ չեմ խաբուիր, կարծեմ որ ընթերցողը որոշ տեղեկութիւն չունին այս բանազնացութեան վրայ. անոր համար կը դնեմք զայն մանրամասն հանգամանօք, որ կը ծանօթացունէ ամենայն մասամբ նաբուէոնեան դիտումները. «Մեր ներքին վիճակը, կ'ըսէ Բէրսինսի առ Ռատովիչ, բոլորովին կը տարբերի Գերմանիոյ ներքին վիճակէն։ Յիսնամեայ յեղափոխութիւնն շիջուց իրաւանց և օրինաց ամենայն եռանդը և յարգանքը. նիւթական ոյժը կրնայ գործել ինչ։ Չկայ զօրաւոր բան բայց եթէ այն որ 'ի կարգի է. և չունիմք 'ի կարգի այլ ինչ՝ բայց եթէ բանակն և ռամիկը։ Յոտին կը պահեմք բանակն շնորհիւ անուան Նաբուէոնի. կը զսպեմք և ռամիկը աշխատութեամբ և կերակրօք։ Վեհապետութիւնը չեմք թողուր մեր ձեռքէն։»

Իսկ Գաղղիոյ Եւրոպիոյ մէջ ունեցած դրիցը նկատմամբ կ'ըսէր. «Գիտեմք որ Նաբուէոն Ա. այնքան յաջողեցաւ որ նպատակ դրաւ իր առջին այն բանն, որ Գաղղիոյ բնական առաքելութիւնն է, այն է հեզեմոնութիւնն բոլոր հարաւային և հռովմէական ժողովրդոց վրայ։ Բայց կորոյս՝ երբ ուզեց ընդդէմ բնութեան ձգել իր իշխանութեան սահմանը մինչև 'ի Գերմանիա. անով մշտնջենաւորեց իր գծտութիւնն ընդ Անգղիոյ, և գիտեմք որ Գաղղիա՝ Անգղիոյ և Գերմանիոյ հետ ունեցած պատերազմաց ատեն ամեն անգամ կրնայ տանիլ յաղթութիւն, բայց ոչ որոշիչ յաղթութիւն։

Թիւն։ Չկրցաւ յաջողիլ յայսմ այն անձն որ ժամանակին ամենամեծ զօրապետն էր, և մենք այժմ չունիմք անոր նման զօրապետ։ Իսկ մեզի դալով, կ'ուզեմք բարի օրինակ տալ երկար ապագայի մը, և պիտի գիտնամք սահման դնել մեր ըղձիցը։ Մեր շահն, մեր փառքն, դէպ 'ի հարաւ կը կոչեն զմեզ. չեմք կրնար այլ ևս հանդուրժել որ Աւստրիա հրամայէ խաւիոյ։ Չեզի համար Աւստրիա ձեր ճամբուն վրայ կը գտնուի 'ի Գերմանիա, և մեզի համար՝ յիտալիա. դաշնակցութիւն մը ընդդէմ հասարակաց թշնամւոյն նշանակուած է մեզ յայտնապէս։»

Երբ հարցուեցաւ իրեն թէ ինչ պիտի ընեն երբ Աւստրիա յաղթուելու ըլլայ. «Պիտի ջանանք, պատասխանեց, հոգալ մեզի տեական դիրք մը. չեմք ուզեր ոչ Եւրոպան մեզի դէմ զրգուել կոյր փառասիրութեամբ, և ոչ փորձ փորձել յիմարական անյաղութեան։ Սակայն ոյն իսկ իրաց կարգը կը պահանջէ յիտալիա՝ որպէս և 'ի Գերմանիա՝ ազգային սահմանադրութիւն մը։ Մենք գոհ կ'ըլլանք եթէ կարենանք հալածել միայն զԱւստրիա յիտալիոյ. ապա կը թողումք երկիրը որ կարգաւորի ինչպէս որ կ'ուզէ։ Եթէ մեզի օգնելու ըլլաք՝ յայտ է թէ յիւրում ժամանակի դուք ալ կրնաք ընել Գերմանիոյ ըստ ազգային կամաց։ Ոչ այս և ոչ այն կողմանէ պիտի պահանջեմք մեզի համար նիւթական առաւելութիւն։»

Բայց այս վերջին խօսակցութեամբը ճշդագոյն ևս մեկնութիւն տուաւ իր մտացը. «Չեմք ուզեր աշխարհակալել, ըսաւ Բէրսինսի. Գաղղիոյ զօրութիւնը այնպիսի է, որ եթէ լաւ գործածուելու ըլլայ, մարթ է շարժել այնու և ուղղել զբոլոր աշխարհ. բայց թէ որ աշխարհակալութեան ելլեմք, զաշխարհ ամենայն մեզի դէմ կը գինեմք։ Եթէ մեզմէ կախումն ունենայ, չեմք ուզեր սեփականել և ոչ մատնաչափ մ'օտար երկիր. բայց չեմք գիտեր թէ արդեօք հասարակաց կարծիքն և գաղղիական ազգն

պիտի պահանջէ թէ ոչ չահ արդեանց ըսուած բանը . այս պարագայիս մէջ կը մտածեմք առնուլ զՍովոյա կամ զԼանտալ :

Բոլոր այս խօսակցութիւնքն կարծես զլուխ մը կը կազմեն Նաքոյեռնեան Գաղափարք ըսուած մատենին . ասոնք նոյն 1839 ամին մտածութիւնքն են , մասնաւոր կերպով ժամանակին յարմարեցած , և յայտնապէս ներկայացուցած այնպիսի ձևով որ հաճելի ըլլայ Բրուսիացի ունկնդրաց : Սակայն Բէրսինսի եզրակացութիւնն կը լուսաւորէ պայծառ կերպով իր կրկին կրկին ըսած անշահասիրութեան հոգին . ընդարձակ ծրագիր մը կը ներկայացնէ , աւելի յընդհանուր ենթադրութեանց ներշնչեալ , քան 'ի ճիշտ գիտութենէ պարագայից ժամանակին : Եւ սակայն նոյն դրութեան հետեւեցաւ Նաքոյեռն տասը տարի անյողդողդ յարատեւութեամբ :

Բրուսիա մերժեց մի առ մի և բառ առ բառ Գաղղիոյ առաջարկութիւնները : Իրաւ է որ յանդգնեցաւ յայնժամ Գաղղիա այդպիսի առաջարկութիւն մ'ընել փրեդերիկոս-Գուլիէլմոս Գին , և ասիկա յաղթահարիչ փորձ մ'է ցուցնելու թէ ինչպէս Լուդովիկոս-Նաքոյեռն կը կարծէր որ անհակառակելի զօրութիւն ունենայ իր դրութիւնը : Քիչ մը փորձ ունեցող ամեն քաղաքագէտ մարդ կրնար պատասխանել իրեն՝ որ այն ատեն Օլմիւցէն տարի մը ետքը , գերմանական միութիւն հաստատելու և զգերմանիան հանրապետական ճամբուն մէջ մղելու մտածութիւնը՝ պէտք էր հակառակ ըլլար թագաւորին մտացը , որ կը յարգէր զԱւստրիա հանդերձ իրեն դէմ բռնած ճամբովը : Կ'ըսուի որ յամին 1859 Բէրսինսի մերժուելով 'ի Բրուսիոյ , մէկէն սկսած ըլլայ գրգռել Աւստրիոյ դեսպանն որ 'ի Պետլին , Գաղղիա-աւստրիական դաշնակցութիւն հաստատել ընդդէմ Բրուսիոյ , բայց և այս անյաջող գնացած ըլլայ նման առաջնոյն : Եւ ասիկա դժուարին բան մը չէ . ինչ

չու որ Նաքոյեռն Ա. իբրեւ քաղաքագիտական մեծ սկզբունք՝ կ'ըսէր թ. պէտք է աղեղան վրայ երկու լար ու նենալ . բայց մինչև հիմա ստոյգ տեղեկութիւն չունիմք հաստատելու վերասացեալ կարծիքը :

Սակայն 1851 ամին դեկտեմբերի 2 հասաւ , և տուաւ պետական հարուածն նոյն ամսոյն 4^{եմ} տեսնելով իշխանն թղինուց դիմակալութիւնն կը տեւէ , ցըցուց իր վագրի բնաւորութիւնը : Հրամայեց բանակին զսպել ամենափոքրի շարժումն անգամ՝ անխնայ գործունէութեամբ : Քանի մը ժամուան մէջ հազարաւոր անձինք , պարզ հանդիսս տեպ , կանայք , ծերք և տղայք սպանուեցան . նոյն բանն եղաւ նաև գաւառացի մէջ . ուր որ խռովութիւն կ'ընկերէր , մէկէն կը խղդէին զայն ահաւոր անգթութեամբ : Կարելի չեղաւ մեռելոց թիւը գիտնալ . բայց քսան վեց հազարէն աւելի մարդիկ Ուլկիա նոսէն անդին անցուցին քանի մը շաբթու մէջ : Գաղղիա լռած էր երկիւղէն , և ոչ ոք կը տեսնէր յայնժամ զՆաքոյեռն իբրեւ բախտախնդիր ոմն Պոլոնեի : Բարիզու արքեպիսկոպոսը դեկտեմբերի 30^{եմ} հանդիսաւոր կերպով ջքեզ Աստուած երգն երգեցնել տուաւ Նոդր - Տաւ եկեղեցւոյն մէջ . և ագնուականաց դասը սկսաւ մտածել թ. ինչպէս հասարակապետական խռովութեան վտանգն անցաւ , և եօթն միլիոն քուէք իշխանութիւն տուին Նաքոյեռնի՝ հրատարակել ուրիշ նոր սահմանադրութիւն մը , զոր յարմարեց 1804 ամին սահմանադրութեան օրինակին և Լաքոյեռնեան գաղափարաց մատենին սկզբանց վրայ . և այս ճամբով , յայտնի է ինչ ճամբայ ըլլալը , տասը ամսուան մէջ բարձրացաւ 'ի գահ կայսերական :

Կը շարունակուի .